

ԶԱՆԳԵՐՆ ՈՒ ԲՈԺՈԺՆԵՐԸ ՀՄԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ, ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ ԵՎ ԵՐԱԺՇՏԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Աստղիկ Կարայելյան

պատմական գիտությունների թեկնածու
Հայաստանի պատմության թանգարան

Երաժշտական ամենահին գործիքներից են զանգերն ու բոժոժները: Սրանց բնորոշ հատկանիշն այն է, որ միաժամանակ նաև հմայական պահպանակներ են եղել: Հնագետ Է. Խանզադյանը գրել է. «Հայաստանում պեղումներից հայտնաբերված ամենահին հարվածային երաժշտական գործիքները, աղմկային խմբին պատկանող բրոնզե զանգակները, բոժոժները և չխչխկաններն են, որոնք հայկական լեռնաշխարհում լայն տարածում են ունեցել սկսած 2-րդ հազարամյակի կեսերից մ.թ.ա.: Դրանց համեմատությունը ազգագրական նյութի հետ, թույլ է տալիս ենթադրելու, որ մեծ մասամբ ծառայել են ձայնի միջոցով չարը վանելուն»¹: Զանգերի նախատիպերն են կրիայի պատյանը, կենդանիների եղջյուրնե-

րը, բույսերի պատիճները, ներսը փորված փայտի կտորները և այլն: Լեզվակները փայտիկներ էին կամ կենդանիների կողոսկրեր: Սկզբնական շրջանում սրանք համեմատաբար սակավ էին օգտագործվում երաժշտության մեջ, քանի որ գերակշռում էր կրոնահմայական գործառույթը: Զանգերի հնչյունները համեմատելով սալաքարերի արձակած ձայների հետ՝ Կուրտ Զաքսը նշել է, որ բրոնզեդարյան զանգերի երկնամանակները հին քարի դարի սալաքարերի զնգոցներն են: Այդ սալաքարերն ընդունված է անվանել «քարե գոնգեր»: Դրանք հանդիպում են Աֆրիկայում (հատկապես հասարակածից հյուսիս), Եվրոպայում, Ասիայում և ունեն երկրաբանական կազմավորման մի շարք առանձնահատկություններ՝ կախված տեղանքից: Այդ հատկությունների շնորհիվ

1. Խանզադյան Է., 1959, էջ 63:

այն տեղը, ուր նրանք գտնվում էին, դառնում էր «նվազախմբային ներկայացման թատերաբեմ»: Տեղաբնիկներն էլ դրանց մասին լեգենդներ էին հյուսում ու կրոնական ծեսեր կատարում²:

Բոժոժի գաղափարը սկիզբ է առել բույսերի չոր սերմերը պատիճում, չորացած դդումը իր սերմերով կամ քարերը որևէ անոթում թափահարելիս առաջացած ձայնից³: Որպես աղմկային գործիքների բոժոժների նախատիպերը նման են չխկչըխկաններին⁴: Հայաստանում բոժոժի սկզբունքով էին գործում *շվոտ քշելու տիկերը*, որոնց մեջ մանր քարեր էին լցնում: Ուլիկների վզից էլ բոժոժներ էին կախում, որպեսզի *շվոտները* նրանց չհիվանդացնեին և կամ չփոխեին⁵:

Ջանգալներն ու բոժոժները հիմնականում օգտագործվում էին կրոնական ծիսակատարությունների ժամանակ: Ձայնին տրվող հատկանիշները բազմազան են, գործում են ինչպես երաժշտության մեջ, այնպես էլ նրանից անկախ և կապվում են տարբեր գերբնական երևույթների ու հասկացությունների հետ: Օրինակ՝ լեզվի, երաժշտության և տիեզերքի փոխկապակցվածությունը Հին Հնդկաստանում պատկերացվում էր որպես մոլորակների երաժշտություն և բացատրվում հետևյալ կերպ. այբուբենի ձայնավորներից

յուրաքանչյուրը ներկայացնում է այն հնչյունը, որն իր պտույտի ժամանակ արձակում է որոշակի մոլորակը: Բոլոր մոլորակների հնչյունները միահյուսվելով հավիտենական ներդաշնակություն են ստեղծում, որպեսզի փառաբանեն «Տիեզերքի Մեծ Արարչին»⁶: Ձայնի մոգական հատկությունն արտահայտվում է նաև չար ուժերը վանելու ունակությամբ: Չարխափան զորություն էր վերագրվում թե՛ մարդկանց ու կենդանիների, և թե՛ անշունչ առարկաներով առաջացող ձայներին. մարդկանց գոռում-գոչյունով, սուլոցով չար ոգիներին փախցնում էին⁷: Մոգական հատկություններ էին վերագրվում տարբեր կենդանիների ու թռչունների ձայներին⁸: Ժողովրդական պատկերացումներում մետաղը երկնային ծագում ունի, և նրա ձայնը նույնանում է ամպրոպի հետ, հետևաբար մետաղի ձայնը երկնքի ձայնն է⁹: Երկնային ծագման շնորհիվ է, որ մետաղներին մոգական հատկություններ էին վերագրվում, որոնք փոխանցվում էին դրանցից պատրաստված առարկաներին, այդ թվում և բոժոժներին ու զանգակներին, որոնց կարևորագույն մոգական ունակություններից էր չար ուժերից պաշտպանելը: Մինչև XX դ. Հայաստանում արևի ու լուսնի խավարման ժամանակ զանգեր, զանգակներ ու բոժոժներ էին հնչեցնում, ծնծղաներ զարկում, մետաղե իրերին էին հարվա-

2. Wachsmann K., 1982, pp. 30- 31.

3. Wachsmann K., 1982, pp. 26-27.

4. Ըստ Կուրտ Ջաքսի՝ չխկչխկանները գոյություն ունեին հին քարի դարի շրջանից առաջ, իսկ դդում- չխկչխկանները՝ հին քարի դարում: Грыбер Р., 1941, с. 135.

5. Բենստ, 1900, էջ 10: Լալայեան Ե., 1908, էջ 108:

6. Elworthy Th., 1895, p. 437.

7. Зеленин Д., 1935, с. 508.

8. Кагаров Е., 1929, с. 160. Фрэзер Дж. Дж., 1928, с. 99.

9. Миллер А., 1933, сс. 140-142.

ծում, գոռում էին, կրակում, որպեսզի փախցնեին *քաջքերին, դևերին, վիշապներին* և թույլ չտային կուտալ արևը: Կարկուտը դադարեցնելու համար վառում էին Ավագ Ուրբաթ օրվանից պահված մոմը, զանգակներ էին խփում¹⁰, նաև եկեղեցու զանգերն էին հնչեցնում, որպեսզի դժբախտությունը կանխարգելվեր¹¹, քանի որ կարկուտը համարվում էր Աստծո պատիժը մարդկանց մեղքերի համար: Եվրոպայում միջնադարում զանգերի միջոցով կանխում էին փոթորիկն ու կարկուտը՝ շփոթեցնելով ու փախցնելով դրանք առաջացնող չար ոգիներին: Եկեղեցիներից շատերը հատուկ այդ նպատակին ծառայող զանգեր ունեն, ինչպես Վեյնգարթենի տաճարի «Սուրբ արյան զանգը», որը հնչեցնում են միմիայն ամպրոպի ժամանակ: Զանգերի վերաբերյալ նման պատկերացում էր տարածված նաև Աֆրիկայում. տեսո ցեղի անդամները զանգեր էին հնչեցնում՝ ամպրոպի դևերին քշելու համար¹²:

Չար ոգիներից ընտանի կենդանիներին պաշտպանելու համար նրանց վզից տարբեր չափերի և տեսակների զանգակներ ու բոժոժներ էին կախում, որոնք նաև ազդանշանի դեր էին կատարում, կարևոր էր ոչխարի հոտի առջևից գնացող այծի վզից զանգակ և *զիլ* (այսինքն՝ բոժոժ) կախելը: Ավանակի զանգն ամրացվում էր լծասարքին: Եզների բոժոժներն ու զանգակները այլ հմա-

յակների հետ (փորագրանախշ փայտե հմայակ, յոթ աղոթողի աղոթած պայտ, ուլունքներ) կաշվե օղակով վզին էին հագցնում: Ուղտերի վզից բրոնզե և երկաթե խոշոր զանգեր էին կախում: Պարտադիր էր քարավանի առջևից գնացող ուղտի վզից զանգ կախելը (ինչպես այժմ), որպեսզի իր ձայնով վաներ չարքերին՝ վնասագերծելով ետևից եկողներին: Ուղտերի զանգերն ունեն կաշվե, թաղիքե, վուշե, բամբակե կտորներից պատրաստված և հմայիլներով զարդարված վզօղեր (նկ. 1, XIX դ. սկիզբ, Արարատյան Դաշտ, N 2060)¹³: Մարտիրոս Սարյանն իր հուշերում. գրում է. «*Հայ գյուղացիները շատ էին սիրում զարդարել իրենց եզների գլուխները և պարանոցները՝ Հայաստանի հեռավոր Մուշ գավառի Սուրբ Կարապետ վանքից ուխտավորների բերած բոժոժներով և զանգուլակներով...*»¹⁴: Խոսքը Ռոստոփի մարզի (գ. Սամբեկ) հայերի մասին է: Հաջորդ հատվածը Թեհրանից Ռաշտ տանող ճանապարհի ուղտերի քարավանին է վերաբերում. «*Տարբեր չափի և տարբեր հնչեղության զանգակներով ուղտերի ռիթմիկ ընթացքը ստեղծում էր զարմանալի նուրբ և մելոդիկ մի երաժշտություն, որը, երբ մոտենում էր քարավանը, վերածվում էր հզոր սիմֆոնիայի: Ոչնչի հետ չհամեմատվող պղնձե զանգակների այդ երաժշտությունը, որ տարերայնորեն սփռվում էր շրջապատում, միախառնվում էր քաղցր երազի՝ լուսաբացին հարուցելով*

10. Լալայեան Ե., 1900, էջ 348: Լալայեան Ե., 1908, էջ 97:

11. Осипов Г., 1898, с. 92.

12. Фрэзер Дж. Дж., 1985, сс. 459-463.

13. Նշված թվերը Հայաստանի պատմության թանգարանի գույքահամարներն են:

14. Սարյան Մ., 1966, էջ 27:

լիրիկական աննկարագրելի զգացումներ»¹⁵: Նախիջե-վանում ճանապարհորդելիս ձիերի զանգակների մասին գրում է. «Արագավազ ձիերի զանգակների երգի տակ Զուլֆայից սլանում էինք հրաշագեղ լեռների միջով դեպի Ազուլիս»¹⁶: Ձիու վզից զանգ կախելը հին սովորույթ է: Բրոնզեդարյան զանգակների մասին է հիշատակում Ե. Լալայանը¹⁷: Ձիերի զանգերը տարածված էին նաև Ուրարտուում (օր. Սարդուրիի արձանագրությամբ բրոնզե զանգերը)¹⁸: Զանգի մոզական ուժն այնքան զորեղ էր համարվում, որ տուն կառուցելիս չար ոգիներից և չար աչքից պաշտպանելու նպատակով հիմքի անկյունում զանգ էին դնում՝ ապահովելով շենքի ամրությունն ու ընտանիքի բարեկեցությունը¹⁹:

Բոժոժները կախում էին օրորոցից՝ երեխաներին չար աչքից և չար ոգիներից պաշտպանելու համար: Քայլել սովորող երեխաների ոտքերին նույն նպատակով արծաթե բոժոժավոր ապարանջաններ էին հագցնում (Նկ. 2, XIX դ., N 6381)²⁰: Բոժոժներ էին կախում մանկական պահպանակների եզրերից (Նկ. 3, XIX դ., Լոռի, N 4684)²¹: Հայ կանայք բոժոժներ էին կրում հագուստի թևքերի և զգեստների ճեղքերի երկայն-

քով, ճակատագարդերին (Նկ. 4, XIX դ, Թիմար, Վանի գավ., N 6739), վզի, ծամերի, կրծքի և այլ զարդերում: Կային երկարավուն, զուգաթելով և հատիկազարդ «հմայիլ» կոչվող բոժոժներ: Զանգակների ու բոժոժների օգտագործման ձևերը նման էին ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջաններում ընդունված ձևերին, բայց հին բոժոժները (սկսած բրոնզեդարյան շրջանից) ավելի բազմազան էին՝ կոնաձև, երկկոնաձև, ձվաձև, թռչնանման (Նկ. 5, Արթիկ, Ք.ա. XII դ., N 2723-606), երբեմն՝ լակոնիկ նախշերով (Նկ. 6, Վա-նաձոր, Ք.ա. XIII դ., N 1566, N 1691):

Զանգակների ու բոժոժների հմայական գործառույթներից էր մարդկանց ու կենդանիներին բուժելը. հիվանդի շուրջն աղմկում էին և զանգակներ ու բոժոժներ հնչեցնում, որպեսզի հիվանդություններ առաջացնող չար ոգիները վախենային ու փախչեին: Երբ կենդանին էր հիվանդանում, նրա վզից կամ եղջյուրներից աղոթած զանգակներ էին կախում²²: Հարկ է նշել, որ զանգերի և բոժոժների ձայները մի կողմից վանում են չար ոգիներին, մյուս կողմից բարի ոգիների կամ աստծո ուշադրությունն են գրավում: Բիրմայում, օրինակ, տաճար մտնողը հարվածում է զանգին, որպեսզի իղձերն իրականանան²³: Վերջում կրկին հարվածում է՝ պահապան ոգիներին տեղեկացնելով, որ կատարել է Բուդդային նվիրված գովերգը²⁴: Բարձրալի հետ կապն ապահովող

15. Նույն տեղում, էջ 137:

16. Նույն տեղում, էջ 141:

17. Լալյան Ե., 1931, էջ 194:

18. Пиотровский Б., 1955, с. 43. Пиотровский Б., 1970, с. 11.

19. Իսրայելյան Ա., Դաշտային ազգագրական նյութեր (հետազայում՝ ԴԱՆ), Մաստարա, 1981, էջ 4:

20. Եվդոկիայում դրանք կոչվում էին պճեղի ապարանջան: Ալաոյանեան Ա., 1952, էջ 1475:

21. Իսրայելյան Ա., 2009, էջ 93:

22. ՀՊՊԹ ազգագրության բաժնի արխիվ, N 147, գյուղ Շահնազար, 1935, էջ 11:

23. Можейко И., 1980, сс. 293-294.

24. Фрэзер Дж. Дж., 1985, с. 466.

տիբեթերեն արձանագրությամբ զանգ էր ղողանջում Ս. Էջմիածնի մայր տաճարում²⁵:

Հմայողների և կրոնավորների հագուստների վրա զանգակների առկայությունը տարածված է տարբեր վայրերում: Արևելյան Աֆրիկայում ակամբա ցեղի կախարդները երկաթե զանգակ են կրում և հնչեցնում են դրանք մարդկանց ճակատագրերը գուշակելու ժամանակ ոգիների ուշադրությունը գրավելու համար²⁶: Աստվածաշնչական քահանաները զանգակներ են կրել իրենց սրբազան հագուստի վրա. «*Դա պետք է հագնի Ահարոնը, որպեսզի, երբ պաշտամունք է կատարում, Տիրոջ առաջ սրբարան մտնելիս և ելնելիս լսվեն դրանց արձակած ձայները և Ահարոնը չմեռնի*»²⁷: «Էջմիածնի Ավետարանում» (Մատենադարան, N 2374) Զաքարիայի հագին շքեղ տունիկա է, որի լանջափեշը երիզված է զանգակներով²⁸: Այսպիսով, զնգոցն ու ղողանջը հանդես են գալիս որպես բարի ոգիների, Աստծո և մարդկանց միջև կապի միջոց: Օրինակ՝ Տաթևի վանքի 1302 թ. զանգն ունի հետևյալ արձանագրությունը. «*Լսելի արա ինձ, Տէր, զձայն ցնծութեան եւ զուրախութեան (...): ՉԾԱ թվ*»²⁹: Օրինանքում ասվում է. «*Ձնգզնգան ժամերը բարեխօս ըլինին քեզ*»³⁰:

25. Դևոնդ Ալիշան, 1890, էջ 221: Տե՛ս նաև Մաղաքյան Ս., 2003, էջ 13-14, 19:

26. Фрэзер Дж. Дж., 1985, с. 473.

27. Ելք, 28, 33-35:

28. Քոթանջյան Ն., 2000, էջ 11, 87:

29. Քալանթարյան Ա., 1974, էջ 117:

30. Մխիթարեանց Ա., 1901, էջ 129:

Ձանգակներն ու բոժոժներն ապահովում էին մարդկանց, կենդանիների, հողի պտղաբերությունն ու արգասավորությունը: Նոր տարուն, երբ զանազան մոգական միջոցներ էին գործի դրվում, որպեսզի տարին հաջող, առատ, բարեբեր լիներ, երիտասարդները տնետուն էին գնում և բոժոժների ու զանգակների նվագակցությամբ երգում ու պարում էին: Օրդուի հայերի Նոր տարվա երգերից մեկում ասվում է. «*Ձայն զանգակ հնչե քաղցրիկ, / Շնորհավոր ձեր Նոր տարին*»³¹:

Հարսանիքին օգտագործվում էին թե՛ զանգակները, և թե՛ բոժոժները: Հարսնեղբայրը ոչխարենի էր հագնում, գլուխը փաթաթում սավաններով և դրանց վրայից մի քթոց էր դնում՝ ծայրին կախված բոժոժներով, որոնք զնգում էին գլուխը շարժելիս³²: Եկեղեցի զնալու ճանապարհին «... երկու մակարներ... մատներին բոժոժներ, որպես խափշիկ վիուկներ, վուհ, վուհ կանչելով... վազվզում էին և բոժոժները շղրտացնում վանելու համար աներևույթ չարքերին, որպեսզի ամուսնացողներին չվնասեն»³³: Բոժոժներն այստեղ ն պտղաբերությունն ապահովող, ն չար ոգիներին վանող, ն չար աչքից պաշտպանող հմայակներ են: Պարտադիր կարգով զանգակներ ու բոժոժներ էին կախում հարսանիքի կապակցությամբ զարդարած ձիերի վզերից³⁴:

Աշնանը՝ ոչխարների բազմացման ծեսի ժամա-

31. ԴԱՆ, Սովխումի, 1976, տետր 1, էջ 20:

32. Տէր-Մինասեան Վ. վրդ., 1893, էջ ՀԹ:

33. Թեմուրճյան Վ., 1970, էջ 124:

34. ԴԱՆ, Հոկտեմբերյան, Էջմիածին, Աշտարակ, 1973, էջ 15:

Նակ, խոյերի վզից ու եղջյուրներից էին բռնումներ ու զանգակներ կախում³⁵: Բռնումների, զանգակների ու պտղաբերության գաղափարական անմիջական կապի արտահայտություններից են զանգակ/բռնում-կախիկներով բրոնզեդարյան ֆալլիկ հմայական պահպանակները³⁶:

Ջանգերն ու բռնումները Նան վերածննդի գաղափարի հետ էին կապվում. այսպես՝ Ք.ա. II-I հազ. թաղման ծեսի ժամանակ դրանք հնչեցվում և հանգուցյալի դամբարանում էին դրվում: Հավատում էին, որ զանգերն արթնացնում, հետևաբար հարություն են տալիս հանգուցյալի հոգուն: Այժմ էլ համարվում է, որ թաղման արարողության ժամանակ հնչող զանգերը հանգուցյալի հոգուն ուղեկցում են այն աշխարհ (կրկին երկու աշխարհների միջև զանգերի/բռնումների *հաղորդակցման* գաղափարն է): Ընդունված էր ուխտի համաձայն եկեղեցուն զանգ նվիրաբերելը: Իսկ եկեղեցու նոր զանգի համար կատարվող զոհաբերությունը մեղավոր հոգու ճակատագիրը հանդերձյալ աշխարհում թեթևացնող ամենալավ միջոցն է³⁷:

Ջանգերի, բռնումների և թռչունների բազմաթիվ մոգական հատկանիշները համընկնում են: Պատահական չէ, որ բրոնզի և վաղ երկաթի

շրջաններում ամենալայն տարածումն ունեին հատկապես թռչնաձև բռնումները: Ավանդական պատկերացումների համաձայն՝ թռչունները խորհրդանշում են աստվածային էությունը, վերը, երկինքը, երկնքի ոգին և այլն: Աքաղաղն, օրինակ, իմաստուն է. լսում է երկնքի զանգակների առաջին զարկը և ինքն էլ է ձայն տալիս³⁸: Թռչունները տնօրինում են ժամանակը. «Երկնքում երեք թռչուն կա: Երբ առաջինը ձայն է հանում, բացվում է առավոտը, երկրորդը ձայնելիս դառնում է կեսօր, իսկ երբ երրորդ թռչունն է ձայնում, մութը պատում է աշխարհը»³⁹: Քրիստոսը հարություն է առել աքաղաղի առաջին կանչից հետո, և շիրմաքարերի վրա աքաղաղներ պատկերելիս քրիստոնյաներն այս ավանդությամբ էին առաջնորդվում⁴⁰:

Ընդհանուր է բռնումների, թռչունների և հոգիների կապը: Թռչունները մարմնավորում են մարդկանց հոգիները. անմեղ մարդու հոգին սպիտակ թռչունի տեսք ունի, մեղավորինը՝ սև, հանգուցյալների հոգիները թռչունների տեսքով Նստում են ծառերին, երեխաներինը՝ դրախտում Նստած են խնկենու ծառին⁴¹: Տարբեր ժողովուրդների հավատալիքներում Տիեզերական ծառի գազաթին կամ վերին աջ և ձախ ճյուղերին Նստած երկու թռչունները հարաբերակցվում են արևի և լուսնի հետ: Ք.ա. VII-II հազ. հայկական ժայռապատկերներում

35. Նույն տեղում, էջ 34-35:

36. Есаян С., 1980, с. 26, табл. 28.

37. Давыдов А., 1985, сс. 7, 15-16. Հանուն հոգու փրկության եկեղեցուն նվիրաբերված զանգերից են Կարախ-Ռոժե Ջրբաշյանի և նրա քրոջ՝ Ալիս Մոմջյանի Էջմիածնի Մայր տաճարին (1972 թ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի ձեռնադրման 18-ամյակի առթիվ) իրենց ծնողների հիշատակին նվիրած 9 զանգերը. «Էջմիածին», 1973, թիվ Ժ, էջ 6:

38. Լալայեան Ե., 1903, էջ 246:

39. Լալայեան Ե., 1897, էջ 219:

40. Նույն տեղում:

41. Աբեղյան Մ., 1975, էջ 17:

և բրոնզեդարյան խեցեղենի վրա ևս արևի ու լուսնի խորհրդանիշներն ուղեկցվում են թռչունների պատկերներով: Ծիսակարգում այս զույգը պտղաբերության, հաջողության, հարստության գաղափարակիրն է: Սրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ հարսանեկան ծեսում կարևոր տեղ են գրավում հավն ու աքաղաղը, նրանց ու այլ թռչունների պատկերներն օժիտի պարագաների վրա: Թռչունները, զանգի ձայնի նման, կապի միջոց էին այս և հանդերձյալ աշխարհների և, առհասարակ, տիեզերական գոտիների միջև⁴²: Կռունկների, որոնք, ըստ ժողովրդական հավատալիքների, գնում են այն աշխարհ, տարեցները խնդրում էին բարևներ հաղորդել իրենց հանգուցյալ հարազատներին: Կռունկները, ինչպես և զանգակներն ու բոժոժները, հիվանդություններ էին բուժում: Երբ նրանք անցնում էին, ջերմող կանայք գլխաշորերը դուրսն էին թողնում, որպեսզի թռչուններն իրենց հետ տանեին հիվանդությունը⁴³:

Այսպիսով, զանգակների, բոժոժների և թռչունների ընդհանրություններից են կապը ժամանակի, ոգու, հոգու, երկնքի հետ, տիեզերական տարբեր գոտիների միջև որպես կապի միջոց հանդես գալը, պտղաբերության, բազմացման, վերածննդի գաղափարակիր լինելը, բուժումը, չար աչքից, չար ոգիներից պաշտպանելը, մասնակցությունը զուշակություններում և այլն: Զանգերի ու բոժոժների հնագույն հավատալիքներից եկող գերբնական

հատկանիշները փոխանցվել են հայ եկեղեցուն:

Եկեղեցական զանգերի նախնական ձևը կոչնակն է: Այն տեղադրվում էր եկեղեցու մոտ՝ բաց տեղում, որպեսզի ձայնը լավ տարածվեր: Իսկ փոքր՝ ձեռքի կոչնակներով ժամկոչները շրջելով ժողովրդին հրավիրում էին ժամերգության⁴⁴: Հայ պղնձագործները X դ. ի վեր մեծ զանգեր էին ձուլում ինչպես եկեղեցիների, այնպես էլ օրվա ժամերն ազդարարելու համար, որոնք տեղադրվում էին քաղաքի պարսպի բարձր աշտարակում⁴⁵: Այսպիսով, զանգերը ժամացույցի դեր էին կատարում (հմմտ. ժամ-եկեղեցի-ժամանակ), ազդանշանի գործառույթ ունեին. հավատացյալներին հայտնում էին պատարագի գալու ժամերը, կրկնվում էին պատարագն սկսվելուց անմիջապես առաջ և պատարագի որոշակի հատվածներ կատարելիս, օրինակ՝ «Խորհուրդ խորին», «Լցաք», «Փառք ի բարձունս»⁴⁶: Եկեղեցու զանգը երեխաներին դպրոց էր կանչում⁴⁷: Տարբեր առիթներով տարբեր ձևով էին հնչեցնում զանգերը: Երբ մարդ էր մահանում, զանգահարում էին բոթը հայտնելիս, հանգուցյալին եկեղեցի բերելիս, նրան եկեղեցուց հանելիս և ամեն անգամ տարբեր տևողությամբ, բայց միշտ երկարատև դադարներով: Զանգերի միջոցով էին հայտնում նաև բնական աղետի, պատերազմի, հրդեհի, հաղթանակի մասին լուրերը:

44. ԾԲ, 1992, էջ 94:

45. Առաքելյան Բ., 1958, էջ 161:

46. ԾԲ, 1992, էջ 76:

47. Օրինակ՝ Շապին Գարահիսարի Մայր եկեղեցու զանգը, որ նվիրել էին Ղրիմի հայրենակիցները: Արամ Հայկազ, 1957, էջ 47:

42. Иванов В., Топоров В., 1982, с. 346.

43. Մխիթարեան Ա., 1899, էջ 250:

Հայաստանում այնքան զորեղ էր հավատը եկեղեցական զանգերի գերբնական ուժի նկատմամբ, որ այն երբեմն մարմնավորում էր բուն եկեղեցին: Եթե որևէ եկեղեցի քանդվում էր, զանգը տեղափոխում էին այնտեղ, որտեղ նոր եկեղեցին էին կառուցում, կամ կախում էին *սուրբ ծառից*, և այն փոխարինում էր եկեղեցուն: Մոգական զորություն էր վերագրվում նաև ժամկոչին: Ըստ Երվանդ Լալայանի՝ *օրորոցագողերը* ժամկոչներից սաստիկ վախենում են, ուստի և մայրերը քառասունքի օրերում կանչում են ժամկոչին՝ օրորոցի վրա աղոթքներ կարդալու, որպեսզի նրանք չհամարձակվեն մոտենալ⁴⁸:

Կրոնական ծիսակատարությունների ժամանակ օգտագործվում էին նաև փոքր զանգերը: Հարսանեկան ծեսի ընթացքում եկեղեցու դռան գլխին զանգակ էին ամրացնում, որն ամեն ներս մտնողի հետ զնգում էր: Եկեղեցուց տուն գնալիս հարսանքավորներին ուղեկցող տիրացուն ձողիկով հարվածում էր ձեռքի զանգակին՝ երաժշտությանը համահունչ⁴⁹: Մկրտության ժամանակ ևս զանգակն անհրաժեշտ էր. մկրտության ծեսը կատարելուց հետո կնքահայրը գրկում էր երեխային և քահանայի առաջնորդությամբ գնում ծննդկանի տուն: Քահանան շարականներ էր երգում և փոքրիկ զանգակներ հնչեցնում⁵⁰:

Երաժշտական գործիքներից բոժոժներ ունեն

դափերը, իսկ եկեղեցական առարկաներից՝ հատկապես քշոցները և բուրվառները, հազվադեպ՝ Սուրբ Սեդանի խաչը (նկ. 7, գ. Ջարջառիս, Արագածոտն, XI-XII դդ., N 1894): Խնկարկելիս բուրվառի շղթաներին ամրացված բոժոժների ձայնն անուշահոտ ծխի հետ միասին աղոթքները հասցնում է Տիրոջը և շրջակայքից վանում չարքերին: Ինչ վերաբերում է քշոցներին, նրանց շուրջն են ամրացվում բոժոժները. «*Բոժոժների թիվը թե յուրաքանչյուր բուրվառի, և թե յուրաքանչյուր քշոցի շուրջը... 12 հատ պետք է լինի... ըստ Տաթևացու՝ զանգակիկները առաքյալների նշանակ են, որոնց քարոզության ձայնը հնչեց ամբողջ երկրով*»⁵¹: Քշոցների վրա մեծ մասամբ սերովբեններ և քերովբեններ են պատկերվել, որոնք բոժոժների ձայնի հետ մեկտեղ չարը վանելով՝ պաշտպանում են սրբազան առարկաները: Պատահում են նաև խաչի պատկերով շրջանաձև քշոցներ, որոնք բոժոժների փոխարեն թիթեղյա նախշուն կախիկներ ունեն (նկ. 8, 1770 թ., N 3810): Քշոցները օգտագործվում են սուրբ մասունքների, խաչի, աջի տեղափոխման երթերի ժամանակ և եկեղեցական արարողությունների ընթացքում՝ որպես աղմկային նվագարաններ՝ ժամանակ առ ժամանակ հնչելով որպես նվագակցություն⁵²: Մ. Օրմանյանը գրում է. «*Քշոցների ուրախության նվագարան դարձած լինելը հաստատվում է Մեծ պատի մեջ չգործածվելով*»⁵³: Երաժշտական արվեստում զան-

48. Լալայան Ե., 1900, էջ 351: Օրորոցագողը քաջքի տեսակ է: Նույն տեղում:

49. Փերիայում այդ ժամանակ կատարում էին «Ահա թագավոր» պարերը: Զարգարյան Ծ., 1986, էջ 9:

50. Լալայան Ե., 1906, էջ 141: Շահազիզ Ե., 1901, էջ 99:

51. ԾԲ, 1992, էջ 60:

52. Исраелян А., 1993, էջ 154:

53. ԾԲ, 1992, էջ 126:

գերն ու բոժոժները, որպես հարվածային գործիքներ, որոշակի երանգավորումներ են ստեղծում, շեշտում են առանձին երաժշտական հատվածները, դրանք առավել ազդեցիկ ու տպավորիչ են դարձնում, ապահովում են բարեհնչունությունը և կոչվում են «էֆեկտներ»⁵⁴:

Զանգերը, զանգակներն ու բոժոժներն օգտագործվում են օպերաներում, սիմֆոնիկ, կամերային, ջազային, էստրադային երաժշտության մեջ, զինվորական նվագախմբերում, ժողովրդական ստեղծագործություններում: Եկեղեցական զանգերը որպես երաժշտական գործիք է կիրառել Կոնստանտին Սարաջևը (1900-1942 թթ.): Նա հայտնի էր որպես բացառիկ լսողությամբ տաղանդավոր ժամհար և համերգներ էր տալիս՝ զանգակատունն ընկալելով և օգտագործելով որպես մի ամբողջություն՝ ընտրովի զանգերից բաղկացած նվագարան⁵⁵:

Դասական երաժշտության մեջ կիրառվող զանգերն ու զանգակները որոշակի հնչողություն ունեն. լարվում են կատարվող երաժշտությանը համապատասխան: Կարևոր են նաև զանգերի հնչողությամբ լարված ավելի բարդ գործիքները, որոնցից են զանգակները (Campanelli), խողովակաձև զանգերը (Campane tubolari)՝ նման եկեղեցական զանգերին և այլ գործիքներ⁵⁶, որոնք

բացի նվագակցելուց կիրառվում են նաև որպես մենակատար գործիքներ: Դասական երաժշտության մեջ օգտագործվում են նաև սովորական զանգակներն ու բոժոժները, որոնք, ինչպես և հարվածային գործիքներից շատերը, կիրառվում են հատկապես պարեղանակներում: Նագույն ժամանակներից ի վեր հարվածայինները զուգորդվում էին պարի հետ, որտեղ ձայնն արձագանքում էր մարմնի շարժումներին և ռիթմով շեշտում դրանք⁵⁷: Բայց դրանք ի հայտ էին գալիս շատ տարբեր հանգամանքներում: Օրինակ՝ «Երեք արմավենի» սիմֆոնիկ պատկերի համար Ա. Սպենդիարյանն ստեղծեց բոժոժներով երաժշտական գործիք՝ ուղտերի քարավանի երթի հնչյունային մթնոլորտը վերարտադրելու համար: Կոմպոզիտոր Մ. Շտեյնբերգն այդ մասին գրել է. «Այդ գործն այն ժամանակ բոլոր ունկնդիրներին զարմացրեց իր մելոդիկ ու հարմոնիկ թարմությամբ և նուրբ գործիքավորմամբ: Առանձնապես ինձ դուր եկավ քարավանի մուտքը և հեռանալը բոժոժների օգտագործմամբ, որոնք Ռիմսկի-Կորսակովը կատակով «Սպենդիարյան» էր անվանել»⁵⁸:

Աղմկային և հարվածային գործիքները բնորոշ են հատկապես ժողովրդական երաժշտությանը, դրա համար զանգերն ու զանգակները դասական երաժշտության մեջ նպաստում են ավելի

54. Blades J., 1982, p. 343.

55. Благовещенская Л., 1985, сс. 286-287.

56. Գլոկենշպիլ (Glockenspiel), որը կազմված էր զանգակներից, լայնորեն տարածված էր արևմտաեվրոպական դասական երաժշտության մեջ: Այն իրենց ստեղծագործություններում օգտագործել են, մասնավորապես, Յ. Ս. Բախը, Գ. Ֆ.

Հենդելը, Վ. Ա. Մոցարտը («Կախարդական սրինգ» օպերայում) և այլ կոմպոզիտորներ: ՅՇ, 1895, сс. 723-724.

57. Wachsmann K., 1982, p. 26.

58. Մեյմարյան Լ., 2011, էջ 176:

մեծ արտահայտչականությամբ պատկերելու ժողովրդական ծիսակատարությունները, տոները, հանդիսությունները, և, որ կարևոր է, ավելի խոր ներկայացնելու մարդկանց զգայական ներաշխարհը, ապրումները: Նրանք հնչում են ռազմի, տազնապի, ողբերգական, հաղթական և այլ դրվագներում: Այսպիսով, զանգերը, զանգակներն ու բոժոժները երաժշտության մեջ բացի բուն հնչերանգային գործառնությունից կրում են աշխարհիկ ու հոգևոր բոլոր այն իմաստները, որոնք նրանց հատուկ են՝ անկախ ժանրային ու ոճական պատկանելությունից: Ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ հայ կոմպոզիտորների ստեղծագործություններում սրանք լայն կիրառություն ունեն: Օրինակ՝ զանգերն առանձնահատուկ նշանակություն են ունեցել Սերգեյ Ռախմանինովի ստեղծագործություններում: Ինչպես ինքն է գրել, իր մանկության ամենաթանկագին հիշողությունները կապված են այն չորս նոտաների հետ, որոնք հնչեցրել են Նովգորոդի Սոֆիայի տաճարի զանգերը: Նա դրանց հնչողությունը միշտ համեմատել է արցունքների հետ⁵⁹: Ինչպես հայտնի քննադատ Վ. Ստասովն է գրել, Ռախմանինովի զանգերն արմատավորվել են նրա սիմֆոնիկ կտավներում, նրա ռիթմերում և ինտոնացիաներում՝ զանգերի *ռիթմա-ձայնագույներում*:⁶⁰ Ժամանակակիցները նշում էին, որ Ռախմանինովի երաժշտական ինտոնացիաների

շարժումը կրկնում է զանգի հնչողության կառուցվածքը: Ջանգերի դողանքների ռիթմը հնչում է կոմպոզիտորի՝ երկու դաշնամուրի համար գրված N 1 Սյուիտի (օր. 5) վերջին՝ «Լուսավոր տոն» մասում, Դաշնամուրի երկրորդ կոնցերտում (օր. 18), Երրորդ սիմֆոնիայում (օր. 44): Ննարավոր չէ շրջանցել Ռախմանինովի «Ջանգեր» պոեմը (օր. 35) երգչախմբի, երեք մենակատարների և նվագախմբի համար՝ գրված էդգար Ալան Պոյի համանուն բանաստեղծության հիման վրա, որտեղ արծաթե, ոսկե, երկաթե զանգերը տարբեր իրադարձություններ, իրադրություններ, տրամադրություններ, զգացողություններ և բովանդակություն են արտահայտում⁶¹: Այն ժուսերեն է թարգմանել Կոնստանտին Բալմոնտը: Ստեղծագործությունը Ս. Ռախմանինովը ձոնել է, ինչպես ինքն է գրել. «*Իմ բարեկամ Վիլլեմ Մենգելբերգին և նրա Կոնսերտգեբաու նվագախմբին Ամստերդամում*»⁶²: Ջանգերի հնչողությունն է վերարտադրվում նաև Ա. Սկրյաբինի 7-րդ սոնատում (օր. 64)⁶³:

Նայ կոմպոզիտորների ստեղծագործություններից առաջին հերթին պետք է նշել Արամ Խաչատրյանի Երկրորդ սիմֆոնիան, որ կոչվում է «Ջանգով սիմֆոնիա», գրվել է 1943 թ.՝ Նայրենական պատերազմի օրերին: Այս մասին կարդում ենք. «*Եթե պատերազմի տարիներին այն պայքարի էր*

61. Poe E., 1972, pp. 474-477.

62. Азарова О., նույն տեղում:

63. Предлогов В., Перекрёстная нотация как элемент символики и цветозвуковой эстетики позднего Скрябина: www.scriabin.ru/0107.html (11.02.2017).

59. Азарова О., Колокола в музыке Рахманинова: www.zvon.ru/zvon3.view5.page8.html (11.02.2017).

60. Азарова О., նույն տեղում:

կանչում հանուն վերջնական հաղթանակի, ապա մեր օրերում սիմֆոնիայի ողբերգականությունը, հիշեցնելով անցած պատերազմի մասին, խաղաղության պահպանման կոչ է անում»... «Նախաբանի զանգերի հարվածներն ընդգծում են կատարվածի կարևորությունը, ստիպում են կենտրոնանալ»,- գրել է Ա. Խաչատրյանը⁶⁴: Հայտնի է Ավետ Տերտերյանի Հինգերորդ՝ մեկմասանի սիմֆոնիան (1978 թ.)՝ նվագախմբի, քամանչայի և զանգերի համար, որը նվիրել է դիրիժոր Գենադի Ռոդոնսովենսկուն:

Երաժշտության մեջ զանգերի (կամ դրանց հնչողության նմանակման) կիրառման օրինակները չափազանց շատ են, վերը ներկայացվածը դրանց փոքր մասն է միայն:

Արժե հիշատակել Սարգսրապատի հերոսամարտին նվիրված հուշահամալիրի զանգաշտարակը (ճարտարապետ՝ Ռ. Իսրայելյան), որի զանգերը հնչեցնում են Կոմիտաս Վարդապետի «Բամ, փորոտան», «Մոկաց Միրզա» երգերի ու Տ. Չոլսաջյանի «Զեյթունցիների քայլերգի» հատվածները⁶⁵:

Փաստորեն, բոժոժներն ու զանգակները հնագույն ժամանակներից մինչև այժմ անաղարտ են պահպանել իրենց նախնական ձևը: Վաքսմանը նշում է, որ «Էվոլյուցիա» հիմնականում չի նշանա-

կում կատարելագործման անընդհատ առաջընթաց: Որոշ առարկաների, ինչպես նաև երաժշտական գործիքների նախնական ձևերը գրեթե անփոփոխ են պահպանվել, մյուսներինը փոփոխվել են, մինչդեռ ուրիշներինը զարգանալով ամբողջապես ձևափոխվել են: Դեռ այսօր էլ օգտագործվում են այնպիսի գործիքներ, որոնք նախորդել են մեզ ծանոթ բարդ ու կատարելագործված նվագարաններին⁶⁶: Սա վերաբերում է նաև զանգերին ու բոժոժներին: Նման դիտարկում է արել նաև Կոմիտասը թոցի, բուրվառի ու ծնծղաների մասին՝ դրանք անվանելով «մեր ազգային վայրենիի կյանքին արձագանքները»⁶⁷: Էական է, որ զանգերն ու բոժոժները մինչև հիմա պահպանել են թե՛ ձևերը, թե՛ գործառնությունը և, մասնավորապես, գերբնական, մոգական նշանակությունը: Ինչպես նշվեց, զանգերն ու բոժոժները կրում են հմայության և երաժշտության կապը: Սա կրկին վկայում է, որ հմայությունը որոշակի դեր է կատարել ինչպես արվեստի մյուս ճյուղերի, այնպես էլ երաժշտության ձևավորման ընթացքում: Իսկ ինչպես նշում է Հազրաթ Ինայաթ Խանը. «Բոլոր կրոններն ուսուցանում են, որ արարչագործության սկզբնաղբյուրը հնչյունն է»⁶⁸:

64. www.khachaturian.am/arm/works/simfonia.htm (11.02.2017).

65. Էդուարդաս Մեծելայտիսը այս զանգերի մասին գրել է.

*«Ողբերգության պես սուրբ հավաքի
Ձանգերն են հնչում Սարգսրապատի:
Ասես մարդկային արցունքները ջինջ
Խտրացել այսպեղ, դարձել են պղինձ:
Խտրացել այսպեղ, փոխվել են երգի...»:*
Թարգմանությունը՝ Վահագն Դավթյանի:

66. Wachsmann K., 1982, p. 23.

67. Կոմիտաս, 1941, էջ 64-65:

68. Хазрат Инаят Хан, 1998, с. 103.

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

Նկ. 1 Ուղտի զանգ, XIX դ. սկիզբ, Արարատյան դաշտ, Հայաստանի պատմության թանգարան N 2060

Նկ. 2 Բոժոժավոր ապարանջան, XIX դ., Հայաստանի պատմության թանգարան N 6381

Նկ. 3 Մանկական պահպանակ, XIXդ., Լոռի, Հայաստանի պատմության թանգարան N 4684

Նկ. 4 Ճակատազարդ, XIX դ, Թիմար, Վանի գավ., Հայաստանի պատմության թանգարան N 6739

Նկ. 5 Թռչնաձև բոժոժ, Ք.ա. XII դ, Արթիկ, Հայաստանի պատմության թանգարան N 2723-606

Նկ. 6 Բոժոժներ, Վանաձոր, Ք.ա. XIII դ., Հայաստանի պատմության թանգարան N 1566, N 1691

Նկ. 7 Սուրբ Սեդանի խաչ, XI-XII դդ., գ. Ջարջադիս, Արագածոտն, Հայաստանի պատմության թանգարան N 1894

Նկ. 8 Քշոց, 1770 թ., Հայաստանի պատմության թանգարան N 3810